

čnom» po tome što je opjevala »sumnju u vlastite ideale«. Tako će realistička tematika raspadanja starih, preživjelih oblika života dati u hrvatskoj književnosti zrele plodove. Imena Gjalski, Novak, Kozarac, Draženović, Turić, svjedoče to najbolje.

Ušlo je u običaj hrvatsku književnost razdoblja 1865. do 1892. dijeliti na takozvano Senoino doba (1865. ili 1868. do 1880, odnosno do smrti Senoine, 1881), i na Realizam (1880. do 1895). Da ta podjela nije imala svojih argumenata, ne bi se, jamačno, bila održala tako reći do naše dane. Pa ipak su i oni koji su je prihvaćali morali priznati da je naš prvi teoretičar realizma bio Senoa i da bi takozvani realizam, koliko god bio dužan i drugim poticajima, vanjskim i unutrašnjim, bio zapravo nemoguć bez teoretskog i praktičkog doprinosa Augusta Senoe. Godina smrti Senoine pridonosila je privlačnosti te periodizacije; a i tu je bilo jasno da bi, i za živa Senoe, »Senoino doba« trajalo otprilike do 1880. Kako bi se Senoa nosio dalje sa sve bučnijim polemikama 1883. i 1884; bi li imao snage da se razvija dalje, bar koliko njegov epigon Tomić u *Meliti* (1899), pitanja su posve neznanstvena: Senoa je toliko ugrađen u razvojni tijek hrvatske književnosti da je najbolji odgovor takvim nagađanjima upravo književnost poslije njegove smrti.

Ni granična godina realizma (1895) nije nam danas prihvatljiva. I tu malo dublji pogled pokazuje da je, uza svu dekorativnu privlačnost 1895. godinu početka moderne potrebno pomaknuti natrag na 1892. kad je sve ono o čemu se raspravlja 1898. zapravo već »na dnevnom redu«. A što se mnogi vrijedni plodovi realizma javljaju i u duboko modernističko vrijeme, svjedoči više o vitalnosti realističke formule negoli, možda, o zakašnjenju, kategoriji toliko često u nekim raspravama o hrvatskoj književnosti. Mnogo je znanstvenije upitati se kako to da najvrednije djelo nastalo na temelju darvinističkog evolucionizma, *Tito Dorčić*, biva napisano tek 1905, negoli, možda, grafičnu realizma pomaknuti do te godine! Pa i Tomićeva *Melita*, uza svu svoju relativnu vrijednost i relativni realizam, znamenita je kao slom šenoinske iluzije iz *Branke* (1881), ili njezine đalskijevske korekture *U novome dvoru* (1885), o tome da bi naša aristokracija mogla zanemariti svoje klasne interese i pozabaviti se narodnim problemima. Četvrt stoljeća šenoinskih pokušaja (između Folnegovićeve satire 1874. i Tomićeve *Melite*) prošlo je uzalud. A što je čitavo razdoblje realizma u tu mogućnost vjerovalo, svjedoči upravo o njegovoj neizbježnoj romantičnoj crti koju je i Matoš osjetio kao nerazlučan dio hrvatskoga rea-

lizma. Doba Moderne bilo je uvelike počelo, a Kumičić je još uvijek smatrao da u velikih naroda pisci mogu pripovijedati, ali u malih naroda dužnost im je propovijedati. Značajka je hrvatske književnosti da je propovijedanja nije oslobodio realizam nego modernizam.

DRUŠTVENI I POLITIČKI ODNOSI (1860 — 1895)

Razdoblje ilirizma, s razlogom obilježeno kao doba u kojemu hrvatska književnost služi konstituiranju moderne hrvatske nacije, u potpunosti odražava stanje malog, nedržavnog i neslobodnog naroda. Ličnost i djelo Ljudevita Gaja, političara koliko i književnog radnika, najbolje to pokazuje. Pa iako je Stanko Vraz, imajući na umu upravo Gajevo — po njegovu mišljenju pretjerano — vezivanje književnog uz politički rad, nastojao dalji razvitak hrvatske književnosti usmjeriti prema temeljnim pitanjima umjetničkoga stvaranja, i kasnija razdoblja hrvatske književnosti XIX. stoljeća dokazuju to neraskidivo uzajamno prepletanje. Tragični primjeri iz vremena apsolutizma, kad pjesnik Mažuranić, kao državni nadodvjetnik, potpisuje pokretanje sudskog postupka protiv pjesnika Bogovića, urednika književnog časopisa, posljedica su objektivnih prilika, pri čemu i kasniji Bogovićev prelazak u mađarone postaje shvatljiviji u okolnostima u kojima je apsolutizam tek prividno ukinut; u kojima su narodi nemoćne igračke carskog samodržavlja i vladajuće nacije; u kojima se ustavno doba proglašava samo kao taktički potez u cilju budućih makinacija.

Listopadska diploma, objavljena 20. X. 1860, izaziva u Hrvatskoj nekontrolirani, euforički poklik: »Živjela konstitucija!«, u najmanju ruku kao da je apsolutizam pao zbog otpora u Hrvatskoj. A pravu istinu izriče sam Franjo Josip već idućeg dana, u pismu materi: »Doduše, dobit ćemo malo parlamentarnog života, ali vlast ostaje u mojim rukama, i sve će biti zgodno prilagođeno austrijskim prilikama.« No ipak je to »malo parlamentarnog života« dovelo u Hrvatskoj do političke aktivnosti, do debata u saboru, do sukoba u javnosti i rasprava u književnosti posve neočekivanih za tako skučenu i objektivno nemoćnu sredinu; dovelo je do preuzimanja, preocjenjivanja i obogaćivanja političke i kulturne baštine ilirizma; dovelo je, konačno, do ponovnog

voživanja javnog i književnog života. A kako se sve, prema carevim riječima, moralo »ugodno prilagoditi austrijskim prilikama«, očito je zašto se hrvatska književnost i dalje razvijala pod svjetlom politike; i zašto se i hrvatska politika tako teško otimala mnogim nemotiviranim i bitni fantazijskim, književnim sanosima.

Ustavno je doba započelo nastojanjem da se hrvatska politička situacija što prije vrati u kakvo-takvo normalno stanje. Akterima ili ruzma koji u taj čas, — osim najvažnijega, Ljudevita Gaja — igraju glavnu političku ulogu, apsolutizam se čini ružnim snom. Godina 1848 kao da je bila jučer! Ako je vraćena ustavnost, onda parlamentarni život valja nastaviti nadovezujući na ono što je 1850 prekinuto: na veliki četrdesetosmaški zanos, njegove stadovine, njegove pouke i njegova razočaranja. No ustavno doba nije plod borbe, nego posljedica neprilika u kojima se Austrija našla, pogođena nizom uzastopnih nespuha. Jedva mjesec dana poslije proglašenja diplome (na 24. studenog 1860) omladina je isfukala njemački teatar i tako zauvijek uklonila službeni njemački jezik s hrvatskoga glumišta; ali se politička trupa nije dala maknuti rezolucijama i skupštinama. Doduše, 26. studenoga saziva ban Šokčević »bansku konferenciju« od pedeset i šest uglednih muževa koji će izraziti želje hrvatskoga naroda. Želje su jasne, unaprijed očekivane, naslijeđene još iz 1848: ujedinjenje svih hrvatskih zemalja, uvođenje hrvatskoga jezika u javne poslove, osnivanje hrvatske dvorske kancelarije u Beču (s jednakim djelokrugom što ga ima i ugarska dvorska kancelarija), imenovanje dvorskoga kancelara koji će kralju predložiti sedam velikih župana za Hrvatsku. Tekst predstavlke sastavio je, u skladu s tradicijama sabora iz 1848, opet Ivan Mažuranić koji mjesec dana kasnije postaje predsjednikom hrvatsko-slavonskog dvorskog dikasterija, a potkraj 1861. hrvatskim dvorskim kancelarom i tajnim savjetnikom. Počinje tako ponovni uspon Ivana Mažuranića, priznatoga prvaka hrvatske književnosti, i u isto vrijeme tvorca i formulatora ponajznačajnijih akata hrvatskoga sabora od 1848. do 1880.

Poneseni duhom koji je vladao na banskoj konferenciji, skupštini Zagrebačke županije upućuju početkom 1861. prosvjed što Vojna granica i Dalmacija nisu pozvane u buduci sabor, predlažu da car osobno otvori zasjedanje sabora, okruni se u Zagrebu i tako prisili Ugarsku na priznanje cjelokupnosti i suvereniteta Trojedine kraljevine. No vladar pošto je »svojim« narodima autokratski podijelio mirvicu slobode, objašnjava 26. II. 1861. pravi domašaj i značenje Listopadske diplome Veljačkim patentom koji je njezin »tumač i provedba«: pod

prividom parlamentarizma, nakon što je od austrijskih naroda saznao njihove prirodne želje i ciljeve, vladar — predlažući centralni parlament — ponovno vraća politički razvitak germanizatorskom centralizmu. Tako je, prema prokušanom receptu konzervativaca, sve izmijenjeno da bi ostalo isto.

Izabran po izbornom redu od godine 1848, sabor se sastao 15. travnja. Uostalom, godina 1848. posve je prirodno lebdjela iznad svih akcija i zaključaka sigurno najznamenitijeg i po sastavu najreprezentativnijega hrvatskog sabora u slijedećih pola stoljeća. Obnavljajući parlamentarni život u Hrvatskoj, sabor je svoje rasprave nastavio upravo tamo gdje ih je politički razvitak bio prekinuo: na pitanju je li rat s Mađarima 1848/49. značio samo faktičko ili i juridičko kidanje stoljetne veze s Mađarima. Naoko formalno, pitanje je, u uvjetima samo djelomično ukinutog feudalizma i prividno podijeljene mogućnosti odlučivanja, imalo najdublji praktični domašaj. Vidjelo se to najbolje po kasnijem reagiranju mađarskog parlamenta na takozvani članak 42. kojim je hrvatski sabor 13. srpnja 1861. formulirao zahtjev o realnom i virtualnom jedinstvu hrvatskih zemalja, o prekidu svih veza s Ugarskom osim zajedničke osobe kralja: tek pošto Ugarska to stanje i pravno prizna, može Hrvatska s njome ući u dijalog, odnosno stupiti u neku bližu državnopravnu vezu. Znameniti taj tekst, koji je odredio čitavu hrvatsku politiku devetnaestoga stoljeća, stilizirao je i opet Ivan Mažuranić, tada već predviđeni kancelar, nadajući se da će mu taj članak poslužiti kao instrumenat pritiska na Beč koji je već priznao Međumurje dijelom Ugarske, a u Dalmaciji, unatoč obećanjima datim još za prve okupacije (1797), nasuprot golemoj hrvatskoj većini, svim silama potpomagao autonomašku politiku brojčano neznatnog ali kulturno i klasno premoćnijeg talijanskog elementa. Tako su, sve do sloma Austrije, hrvatske političke snage u Dalmaciji bile angažirane na iscrpljujućem dijalogu s moćnim talijanašima i na pravednoj, ali u okviru Austrije posve bezizglednoj borbi za sjedinjenje sa sjevernom Hrvatskom.

Članak 42. stav je saborske većine koja se ubrzo konstituirala kao Narodna stranka (nekadašnji »ilirci«, na čelu sa Strossmayerom, Mažuranićem, Kukuljevićem, Vukotinovićem, Račkim, Veberom, Perkovićem i dr.). Manjinu je činila takozvana Unionistička stranka (nekadašnji »mađaroni«: grof Julije Janković, Bogović, Zlatarović, Šuhaj, Žuvić i dr.), sklona izravnim pregovorima s Mađarima, odnosno priznanju realne unije, bez ikakvih prethodnih uvjeta. Strah od centralizma (izazvan osnivanjem centralnoga austrijskog parlamenta, tzv.

Reichsrata) i teška iskustva iz tek oborenog apsolutizma jedino su opravdanje stranci koja je zdušno pomagala ustanovljivanje i održavanje podložnog položaja Hrvatske. Okupljajući uglavnom feudalne bogataše i zemljoposjednike, Unionistička stranka postupala je posve u skladu sa svojim klasnim interesima. Uz te dvije stranke, začete još u ilirskim vremenima, javila se na saboru 1861. i treća koja će znatno djelovati na hrvatski politički život XIX. stoljeća, a u hrvatskoj književnosti, posebno u razvitku realizma, odigrati otprilike ulogu koju je u ilirizmu odigrala Ilirska stranka. Nasuprot stajalištima prvih dviju stranaka, iznosi Eugen Kvaternik (1825—1871), odvjetnik i književni radnik, treći prijedlog: teritorijalnu cjelokupnost Hrvatske, njezin potpun suverenitet i pravo da pregovara izravno s vladarom, dok je s Ugarskom odnosno s Austrijom vežu tek neki zajednički poslovi. Prijedlog se temelji na takozvanome hrvatskom državnom pravu, kategoriji prvenstveno feudalnoj, pa se Stranka prava, kako se kasnije nazvala, još od samog početka našla u nerješivoj kontradikciji: zastupala je pravedna, demokratska i prirodna prava hrvatskoga naroda, dakle prava moderna i progresivna, ali argumentima isključivo juriškim i konzervativnim. Što je pak Starčevićeva i Kvaternikova retorika zanjela čitavu slijedeću generaciju hrvatske omladine (koja je, da paradoks bude veći, kao književni program objavila ne samo realizam nego čak i zolijanski naturalizam), dokaz je više o specifičnostima hrvatskoga političkog i književnog razvića.

Tako je sabor od 1861. značio afirmaciju trojice najznatnijih političara hrvatskih XIX. stoljeća: Josipa Jurja Strossmayera (1815—1905), biskupa đakovskog, dra Ante Starčevića (1823—1896), u ilirizmu književnika, a sad osnivača pravaške stranke, i Ivana Mažuranića, u početku narodnjaka, kasnije pokretača kratkotrajne Samostalne narodne stranke (1863—1867) a zatim, na listi Narodne stranke (1873—1880), prvog »bana pučanina«.

Djelujući oko pola godine, sabor 1861. donio je čitav snop važnih zakona: o upravnom uređenju, o naukovnim osnovama za pučke i srednje škole, o narodnome muzeju, o Jugoslavenskoj akademiji, o jugoslavenskom sveučilištu, o jugoslavenskom kazalištu, o ustrojstvu Narodnog zemaljskog glazbenog zavoda (s time da se on što prije pretvori u Konzervatorij kraljevine Dalmacije, Hrvatske i Slavonije), itd. Posebno je duga i zanimljiva bila rasprava o imenu narodnoga jezika što ju je potakao ilirac Ivan Kukuljević, prvi koji je u hrvatskom saboru (1843) održao govor na hrvatskom jeziku. Iz taktičnosti prema zastupnicima Srbima iz Srijema i Vojne krajine, Hrvati zastupnici služe

se nazivom »naš jezik«; predlaže se naziv »hrvatsko-slavonski«, zatim »hrvatsko-srpski«, neki, kao Ivan Vončina, postavljaju čak i šaljivo-paradoksalne prijedloge (hrvatsko-slavonsko-dalmatinsko-primorsko-bunjevački jezik!). Konačno se na glasanje stavlja prijedlog da se jezik zove »jugoslavenskim«, ali se srpski zastupnici time ne zadovoljavaju. Usvaja se, međutim, zaključak da »trojedna kraljevina priznaje narod srpski koji u njoj stanuje, kao narod s hrvatskim istovjetan«. Zamršeno pitanje naziva riješio je kasnije Mažuranić, kad je zaključak došao na odobrenje u dvorsku kancelariju: administrativnim potezom pera zamijenio je pridjev »jugoslavenski« pridjevom »hrvatski«. Odbijajući sudjelovanje u Reichsratu, uz napomenu da s Austrijom nema nikakvih zajedničkih poslova, sabor je potkraj godine izazvao svoje raspuštanje. Ipak je kralj sankcionirao članak 42, pokazavši raspuštanjem da Hrvatska i te kako ima zajedničkih poslova s Austrijom, ali i hrabreći, u isto vrijeme, njezin čvrst stav prema Ugarskoj: u svrhu manipulacije, naravno.

U tom je svjetlu jasnija i Mažuranićeva (sve donedavna neistražena i krivo ocjenjivana) akcija oko osnivanja Samostalne narodne stranke (u koju su, uz Mažuranića, Kukuljevića, Pricu i Haulika, stupili još neki zastupnici iz Primorja), a koja je zastupala ideju realne unije s Austrijom. Sluteći da će dvor svoje neprilike radije riješiti kompromisom s neslavenskim Mađarima nego sa slavenskim narodima Austrije, Mažuranić je smatrao da će Hrvati, uđu li u Reichsrat, biti jači: prije svega, tamo će se Hrvatska i Slavonija naći s Dalmacijom u istom parlamentu; nadalje, Hrvati će dobiti prirodne saveznike u Češima, Poljacima i ostalim Slavenima, a to će ujedno potpomoći i federalizaciju Austrijske carevine. Dočekaju li pak Hrvati neizbježni dijalog austrijskih i mađarskih feudalaca bez ikakva političkog rješenja, bit će prepušteni mađarskoj samovolji, što se i dogodilo kad je 1867. potpisana austro-ugarska nagodba kojom je država podijeljena na dva dijela. Zastupnik te austrocentrične politike u Beču bio je premijer Schmerling koji je, čini se, Hrvatima, za ulazak u Carevinsko vijeće, stavljao u izgled Dalmaciju, Međumurje, donju Ugarsku, podgrijavajući i vjekovne aspiracije hrvatskoga sabora na tzv. Tursku Hrvatsku, ako dođe do rješenja »istočnog pitanja«, odnosno do diobe otomanske carevine. Kako mu drago, Samostalna je stranka okupljala prije svega demokratski orijentirane pučke sinove (jedini je izuzetak bio Kukuljević) kojima je po prirodi bio mrzak svaki feudalizam, pogotovu mađarski, i koji su lakšu afirmaciju vidjeli čak i u austrijskom birokratizmu negoli u aristokratskoj zatvorenosti mađarskoj. Mažuranićev osobni uspon bio je tome najbolji dokaz.

Predvođena tako utjecajnom osobom kakav je bio Mažuranić, kancelar, nova je stranka približila unioniste i liberalne narodnjake. Njihova suradnja, tobožnja »fuzija«, trajala je samo do izbora, koji su raspisani 1865, kad se činilo da su narodnjaci uzdignuti preko svih očekivanja, »fuzionirani« unionisti i narodnjaci iznijeli su kraljevsku dvotrećinsku pobjedu. Ubrzo je, zbog sličnog razvoja u Češkoj i Poljskoj, odstupio i austrijski prvi ministar Schmerling, s njime je pala i njegova politika. Mažuranićeva ostavka uslijedila je prvom prijedlogu na položaju hrvatskoga kancelara zamijenio ga je unionist Milan Kušević. U isto vrijeme, raspala se i tobožnja »fuzija«, pa su narodnjaci uzalud pokušavali približavanje Beču. Nakon je, međutim, zaključio da se napusti unija s Ugarskom i potpiše nagodbu s Austrijom, ali je već bilo kasno. Strossmayer je kralju doneo samo privremeni zaključak sabora; a kad ga je htio obrazložiti, dat je znak da je unificirajuća završena: kralju se nije dalo slušati suvišna objašnjenja kad je već bio donio odluku o podjeli države. Tako je 30. ožujka 1867. ugarski parlament prihvatio tekst austro-ugarske nagodbe, pa je Hrvatska ostavljena da se sami nagode s Mađarima o državopravnom položaju Hrvatske i Slavonije u ugarskoj državi. Stoga su jedino pozvani da pošalju delegate na krunidbu Franje Josipa za ugarsko-hrvatskoga kralja u Pešti. U potpunom slomu, saboru nije preostalo nego da pokuša sačuvati dostojanstvo: unatoč svim pritiscima, sabor je odbio prisustvovati krunidbi. Grad Zagreb oduševljeno je pozdravio taj gest kao da moralne pobjede znače ujedno i političke; uistinu, zakašniji ispravnii stav narodnjaka donio je korist njihovim prolaznim ostacima iz neprirodne »fuzije« — unionistima. Na 27. lipnja postavljen je za namjesnika banske časti barun Levin Rauch, s otvorenim ovlaštenjem da stvori potrebnu većinu i provede hrvatsko-ugarsku nagodbu kako najbolje zna, dakako poštujući načela što ih je postavila ugarska regnikolarna deputacija 1866. Oktroiravši izborni red, Rauch je potkraj 1867. lako iznio pobjedu: od 66 biranih zastupnika, Narodna je stranka dobila svega 14. Kad je na prvom zasjedanju novoga sabora (8. siječnja 1868) 11 narodnjaka, u znak protesta, napustilo sabor, dade Rauch u regnikolarnu deputaciju (kraljevinski odbor) izabrati same unioniste. Pa ni takvoj delegaciji nije bio lak posao s mađarskom nestrpljivošću. Konačno je u studenome iste godine nagodba dobila i kraljevu sankciju, a u prosincu Rauch instaliran za bana. No za kratko. Miškatović, Zahar, Mrazović i drugi povedoše protiv njega novinsku kampanju zbog novčanih malverzacija a kako je, na njegovu tužbu, sud okrivljene oslobodio, dao je Rauch ostavku. Na njegovo mjesto bude postavljen u siječnju 1871. Koloman Bedeković, dotad ministar

za Hrvatsku u Pešti. Ukazala se u taj čas malena, teoretska mogućnost nekog federaliziranja Austro-Ugarske. Već je prvi ministar Hohenwart pokušao Češkoj, Moravskoj i Šleskoj dati položaj gotovo identičan Ugarskoj, na što se uzbunila sva austrijska i mađarska vladajuća kasta. U isto vrijeme, na Bedekovićevim izborima 1871, Narodna stranka ponovno dobiva većinu: 51 zastupnika nasuprot 13 unionističkih; a kad su još glasovali krajiški gradovi, pridruženi Hrvatskoj (Bjelovar, Senj, Ivanić, Vojni Sisak te varaždinska krajina, i tih devet mandata dobila je Narodna stranka. U Bjelovaru bude izabran Ivan Mažuranić. Sabor se međutim nije sastajao jer se pruski kralj Vilim proglasio njemačkim carem, čime je austrijski car definitivno izgubio svaki utjecaj u njemačkom savezu. Uto Kvaternik u Rakovici diže svoju trodnevnu bunu. Mađarski ministar predsjednik Andrassy to iskorištava protiv Hohenwarta: ovaj pada, a s njime i mogućnost porasta slavenskog utjecaja u dvojnoj monarhiji. Uznemirena saborskim mrtvilom, Narodna stranka izdaje rujanski manifest (20. rujna 1871) što ga je stilizirao — dakako — Ivan Mažuranić. Manifest odriče valjanost nagodbi jer u njezinu sklapanju nije sudjelovala veća čest našega naroda (Vojna granica). Sabor se konstituirao 19. siječnja 1872. izabравši za predsjednika Ivana Mažuranića, ali ban Bedeković objavi da se sabor raspušta zbog rujanskog manifesta. Za banskog namjesnika imenovan je Vakanović (nekada istaknuti ilirac, pa starčevićanac i konačno unionist), sa zadatkom da provede nove izbore a potom reviziju nagodbe. Narodna stranka ponovno dobiva većinu, ali Vakanović poziva u sabor takozvane viriliste (plemiće, crkvene velikodostojnike i župane, po feudalnom uzusu punopravne članove sabora!) pa narodnjaci opet ostaju u manjini. Dolazi do nove »fuzije«: unionisti stupaju u Narodnu stranku, uz uvjet da polovica njih uđe u regnikolarnu deputaciju. U novoj raspravi o reviziji nagodbe Mađari dopuštaju jedino da se takozvana hrvatska tangenta za zajedničke troškove fiksira na 45% hrvatskih prihoda. Takva revidirana nagodba prihvaćena je 30. studenoga 1873. Strossmayer zadnji put sudjeluje u saboru, a Mažuranić postaje ban.

Nagodba od 1868. priznaje takozvane zemlje krune svetoga Stjepana kao političku činjenicu: kraljevine Ugarska i Erdelj zajedno s kraljevinama Dalmacijom, Hrvatskom i Slavonijom čine istu državnu zajednicu. Dakako, samo je u uvjetima heraldičkoga feudalizma moguć paradoks da ime Trojednice započne Dalmacijom, a da ova politički ne pripadne »sama sebi«, to jest ukupnoj Hrvatskoj, nego se čak, po nagodbama od 1867. i od 1868, nađe u drugoj polovici države, u

Austriji. U isto vrijeme, nagodba od 1868. priznaje Hrvatsku i Slavoniju kao poseban politički narod: te pokrajine (ili kraljevine) imaju i svoj teritorij (koliko god paradoksalno, nije to ni tako nevažno: pre-staju time izravne aspiracije Mađara na Slavoniju, a dokidaju se pre-dno i posljednje mogućnosti takozvanoga »slavonstva«, koje je tako-đer imalo poslužiti razjedinjavanju hrvatskog naroda). Vladar se tako- ni zajednički. Hrvatska (i Slavonija) dobivaju autonomiju u upravi i zakonodavstvu, »u svim poslovima unutarnjim, bogoštovlja, nastave, i pravosuđa«. Zajednički su poslovi: financije, poljodjeljstvo, trgovina i domobranstvo. Oni se raspravljaju u »zajedničkom saboru svih kra- ljevina ugarske krune«. Pitanje Rijeke, do koje je razbuđenom, agre- sivnom mađarskom kapitalizmu moralo biti stalo, riješeno je bestid- nom makinacijom: kralj je potpisao jedan tekst, a mađarski je sabor izglasao drugi, po kojemu se Rijeka — »provizorno«, doduše — pri- paja Mađarskoj kao posebno tijelo »svete« ugarske krune. Bilo je to za Mađarsku neobično važno, jer je već bila planirana gradnja željez- nice Pešta—Zagreb—Rijeka koja je tako počinjala u srcu Mađarske a završavala na »mađarskom« moru!

Ugarsko-hrvatska nagodba i njezine odredbe vjeran su odraz hrvatskih političkih prilika i mogućnosti. S ponekad zadivljujućom dubinom i analitičnošću, retorikom i snagom dokaza objašnjavali su hrvatski političari jedni drugima zakučasta pitanja juridičkog polo- žaja Hrvatske u odnosu na Ugarsku i na Austriju. Jedino što se u tim beskrajnim besjedama gubilo iz vida bila je činjenica da vladar ima apsolutnu moć i da je njegova feudalna volja konačna zapovijed u dru- štvu koje se tek primaklo kapitalističkom razvitku. Gajev »narod bez narodnosti«, premda razriješen kmetstva, čamio je i dalje u tami bes- pravlja i neznanja; a plemeniti, svijetli duhovi koji su raspravljali u njegovo ime nisu bili svjesni da govore pred ponorom praznine. Star- čevićovo mahanje listinama i otresanje povijesne prašine samo je svi- jest da osim toga i »slavne prošasnosti«, dok samo 2% muškog, dakle zapravo samo 1% odraslog pučanstva ima pravo glasa, uz trajnu mo- totalna većina), Hrvatska u svojoj borbi nema što pokazati. Pa i geslo »Bog i Hrvati« kao da je imalo izraziti tu tragičnu spoznaju. Ipak su hrvatske političke raspre prije nagodbe, po svome domašaju — u kon- tekstu neriješene austrijske situacije u cjelini — imale svoju vrijed- nost, razvijajući spoznaju da su krupna zbivanja na pomolu. Možda je i svijest da čitava imperija, pa i snage izvan nje, s interesom pro- matraju razvitak hrvatskih odnošaja, hrabrila hrvatske političare u

krivome smjeru. Nije se mislilo da je razdoblje diskusija privremeno, a da plodove diskusija beru oni koji su jači, koji su ih i bacili kao kost jer su jači. Točno je u tom pogledu zapažanje Ivana Zahara: »Onda [1861], pa sve do nagodbe, bijaše Zagreb i za vanjski svijet važan grad. Vanjski je svijet pratio znalično sve pojave u Zagrebu; i najmanja se zgoda razglašavala svijetom, te nije bilo dana kad ne bi bilo u vanjskim novinama brzojavnih vijesti iz Zagreba, ili dopisa i članaka o Zagrebu, o Hrvatskoj i Hrvatima. Istom nakon nagodbe prestajaje Zagreb malo pomalo bivati onim važnim gradom kakovim bijaše do nagodbe; potisnut je u red pokrajinskoga grada!«

Poput apsolutizma, i nagodba je imala pozitivnih strana. Ona je — doduše — za sveg trajanja Austro-Ugarske, definitivno rascijepila Hrvate na ugarski i austrijski dio. Ugarski, veći, obuhvaćao je Hrvatsku i Slavoniju, ali bez Vojne granice koja je, kao povijesni anakronizam, stajala pod izravnom upravom Beča, ali koja je ubrzo morala doći u sklop Hrvatske i Slavonije, dakle u ugarski dio. Austrijski, manji dio, ne računajući Granicu, činile su Dalmacija i Istra. Pa iako je ugarski dio, usred naprednog XIX. stoljeća, pao upravo u kolonijalnu ovisnost o Mađarskoj, dobiven je nagodbom koliko god skučen i bolan toliko zakonit i jasno određen okvir unutar kojega se hrvatska politika mogla kretati. Hrvatska politika u Dalmaciji odvijala se, uglavnom, u zadarskom saboru, u Istri pak u porečkom saboru. Količevka hrvatske države i književnosti, Dalmacija, našla se tako pod udarom italijanizacije mnogo žešćim nego ikada za gotovo četiri stoljeća mletačke vlasti. Bilo je to i prirodno jer je, u stoljeću razbuđenih nacionalnih osjećaja državnih naroda i ubrzanoga konstituiranja nacija kojih je razvitak bio usporavan objektivnim uvjetima, Austrija — nemajući u Dalmaciji njemačkoga elementa da se na njega osloni — po klasičnom receptu pomagala iščezavajuću ali društveno moćnu i Risorgimentom ponesenu talijansku manjinu. Dramatične polemike što su ih vodili hrvatski rodoljubi Natko Nodilo, Kosto Vojnović, Miho Klaić i Mihovil Pavlinović s jedne strane, i talijanski autonomaši, koje je predvodio ugledni talijanski pisac i leksikograf Šibenčanin Nikola Tommaseo (1802—1874, oduševljeni zagovornik i suradnik ilirizma, ali zaslijepljen negator hrvatstva Dalmacije) s druge strane, — svašta je za sjevernu Hrvatsku značio saborski život 1861—1865, bila je to za razvitak hrvatske političke i kulturne misli u Dalmaciji upravo polemika Nodilo—Tommaseo i njezine dalekosežne posljedice. I jedna i druga činjenica pomogle su usvajanju realističkih pogleda i u po-

litici i u književnosti. Koliko je pak borba u Dalmaciji bila složena najbolje pokazuje činjenica da su i hrvatski rodoljubi u javnom životu upotrebljavali talijanski jezik, da je čitava polemika, naravno, vođena na talijanskom (pobjeda nad Tommascom bila je utoliko znamenitija!) i da je glasilo hrvatske stranke, zadarski »Narodni list«, izla-

Dubrovnik u XIX. stoljeću

zio u početku na talijanskom jeziku, kao »Il Nazionale«. Još se potkraj stoljeća Dinko Politeo, jedan od mladih aktera velikih zbivanja, sjećao kako su Nodilo, Vojnović i drugi hrvatski prvaci izlazili svakog dana na splitsku rivu da pred gradskim pukom ostentativno progovore nekoliko hrvatskih rečenica; a onda se brzo povlačili u kavanu i nastavljali talijanski. Uopće je postojanje takozvanih jezika kulture (u sjevernoj Hrvatskoj njemačkoga, u južnoj talijanskoga) činjenica koja nije samo hrvatska i koja se ne može ocjenjivati jednostrano, ponajmanje pak brzopleto, u korist one zajednice kojoj taj »viši« jezik pripada. Videći kako dalmatinske općine, unatoč spomenutim odnosima, jedna za drugom prelaze u narodnjačke, hrvatske ruke, Austrija se

prihvatila drugoga prokušanog sredstva, posluživši se njime i u sjevernoj i u južnoj Hrvatskoj: raspirivanja nesuglasica i sukoba između Hrvata i Srba. To je izazivalo nove polemike i novo osipanje narodnih snaga.

U Istri je politički razvitak bio još složeniji: ako je nacionalna svijest u Dalmaciji i bila zapretana, nije ju bilo teško rasplamsati; istarski Hrvati, naprotiv, nisu nikad živjeli u sklopu kratkotrajne hrvatske države, a XIX. su stoljeće dočekali gotovo isključivo kao bespravni seljaci, koloni, gotovo kmetovi. Nigdje kao u Istri nije se nacionalno pitanje dokraja poklapalo sa seljačkim, socijalnim. Osim nekoliko neobično važnih, religioznih dokumenata hrvatske glagoljske pismenosti, nije u Istri bilo nikakve svjetovne tradicije na kojoj bi moderno vrijeme moglo graditi. Hrvatskoga građanstva tako reći nije bilo. Stoga je zakašnjeli nacionalni preporod u Istri počeo odozdo, od skromnih ali glagoljaški samozatajnih seoskih župnika nad kojima se nadnio znamenit lik istarskog Strossmayera, biskupa Jurja Dobrile (1812—1882). Predvođeni Dobrilom ti su zaslužni svećenici obavili, istodobno, nekoliko važnih i naoko nespojivih poslova: budili su narodnu svijest, širili pismenost, organizirali narod politički i ekonomski, i u isto vrijeme djelovali tolerantno i demokratski, kao i sam Dobrila, jedan od rijetkih koji je podržavao Strossmayera na znamenitom Vatikanskom koncilu 1870! Koliko je taj rad zahtijevao samoprijegora pokazuje i primjer talentiranog Matka Baštijana (1828—1885), pjesnika izrazite poetske snage koji je, u prvome razdoblju rada, napisao stihova iznenadujuće vrijednosti, pošavši korak dalje od Botića u deheroiziranju našeg deseterca: ponesen velikom zadaćom preporoda, radeći na nekoliko područja, Baštijan je svoj talenat žrtvovao kulturnom i književnom buđenju istarskih Hrvata. U malome, bila je to sudbina Augusta Šenoae; s jedinom razlikom što je Matko Baštijan bio tako reći sam, na isturenoj periferiji hrvatstva, dok je Šenoa djelovao u središtu koje je, ipak, pružalo neusporedivo više mogućnosti. Stoga Baštijan ostaje još jednim dokazom o nemogućnosti takozvane više literature u sredini koja tek izgrađuje pretpostavke nacionalne civilizacije; drugim riječima, prijelaz od romantizma prema realizmu ostvario je Baštijan prelaskom na stvarni, svakodnevni rad s narodom. Djelujući od 1870. u Trstu, u zaslužnom istarskom listu »Naša sloga«, Baštijan je možda bio svjestan da je za narod učinio više nego čini likovi Jurina i Franina, izraženi u domaćem istarskom dijalektu. Svojim su humorom i kritikom ulijevali istarskim Hrvatima vjeru u

pisanu riječ; pa iako su upravo zbog toga neizbježno ostali vezani uz Istru, ipak znače svojevrsan oblik realističkog regionalizma. I prvo veliko književno ime moderne Istre, Eugen Kumičić, ne pripada tim regionalnim književnim nastojanjima, niti bi se u njihovu okviru mo-

Juraj Dobrila

gao dovinuti do većeg značenja, nego ulazi odmah u takozvanu centralnu, nacionalnu književnost. Politički se tu Austrija našla u nešto težem položaju: talijanska je manjina bila i brojnija i ekonomski moćnija nego u Dalmaciji; čekati nacionalno i klasno osvješćivanje hrvatskih masa bilo je opasno; ali je ne manje opasno bilo oslanjati se na talijansku manjinu koja je imala i svoje plemstvo i svoju buržoaziju i,

preko susjednoga Trsta, izravni dodir sa sve bujnijim iredentističkim pokretom u sjevernoj Italiji, tada još pod austrijskom vlašću.

Upravo u doba kad su banovinski Hrvati proživljavali najdramatičnije časove oko sklapanja nagodbe, primorski su snažan poticaj na-

Vatroslav Jagić

cionalnom ponosu i samosvijesti dobili u Viškoj bitki (1866) kojom su za pola stoljeća onemogućene iredentističke ambicije prema našoj obali. Kao i uvijek u neslobodnih naroda bilo je to zapleteno stanje u kojemu se vlastita krv lije pod tuđom uniformom, za tuđe interese, ali s gorkom sviješću da se uza sve to radi o vlastitoj egzistenciji. I dok je Zagreb sav zanesen 300. obljetnicom Sigeta, slaveći naravno

hrvatsku hrabrost i otpor protiv zavojevača, a ne proaustrijsku lojalnost (— neugodna Starčevićeva upozorenja čine se mnogima kao prostota i pomanjkanje odgoja), i dalmatinski su Hrvati dobili priliku da u zlokobnoj igri povijesti pokažu svoje »austrijanstvo«. S jedinom razlikom što je sigetska bitka ostavila znamenitih tragova u starijoj književnosti hrvatskoj, dok je »odiljenje viško« djelovalo mnogo korisnije i neposrednije u političkom smislu, nadahnuvši u književnom pogledu tek nekoliko stihotvoraca pučkoga tipa. S pravom se Vatroslav Jagić jedio u »Vijencu« 1869. da se o tako znamenitu događaju u nas »umije tek pjevati. Nije li tim, bolje negoli ičim, karakterisana nizina naše književnosti i naše kulture«; pri čemu Jagić, naravno, žalio što u nas nema kritičke umjetničke proze, toliko potrebne narodu koji se tek otvara modernom svijetu.

Tako u drugu polovicu XIX. stoljeća, uoči sudbonosnih događaja koji će dovesti do raspada drevne monarhije, hrvatski narod ulazi rascjepkan: gotovo isto toliko koliko i u Gajevo vrijeme, ali — s ogromnim Gajevim djelom za sobom. Nije bez razloga Bogoslav Sulek, nimalo sentimentalni kritičar Gajevih zabluda i slabocća, slušajući 1872. zvona gdje najavljuju Gajev pogreb, napisao: »Mlad naraštaj slabo i sluti kako bi zagrebačka zvona, da su prije trideset godina s istoga uzroka zamnijela s kojega sada tutnje — oglašavala svijetu smrt hrvatske samostalnosti, a možda i narodnosti.« Potlačen, izigran, rascijepan, ipak to više nije bio »narod bez narodnosti«: sapet okvirom nagodbe, on je sad izmjerio dubinu pada i okušao svoju snagu. Unutar Ugarske države Hrvati su postali politički narod (drugim »narodnostima« u svojoj državi Mađari to nisu htjeli priznati); štoviše, priznato je Hrvatskoj pravo na Vojnu krajinu i na Dalmaciju; hrvatski jezik dobio je sva prava u javnom životu (i u autonomnim, i u zajedničkim poslovima, i u domobranstvu); hrvatski sabor imao je zakonodavnu vlast u autonomnim poslovima; ozakonjena je upotreba hrvatskog jezika u zajedničkom ugarsko-hrvatskom parlamentu; konačno, propisana je upotreba hrvatske zastave i grba.

Zaprepaštena porazom 1867. i prisilom 1873, Narodna je stranka osjetila koliko je njezino djelovanje bilo okrenuto saborskim bitkama i vanjskim činionicima. Premda je zastupala narodne interese, istinske, dublje veze s narodom, pukom, stranka nije imala. Obratno, oslanjajući se na prave vlastodršce, izvan Hrvatske, izražavajući prije svega klasne interese feudalnih slojeva, unionisti se nisu morali brinuti za narod: njegova zaostalost samo im je išla u račun. Tu politiku preziranja unutrašnjih političkih snaga i provođenja isključivo mađarskih

interesa dovest će do »savršenstva« Khuen-Héderváry. Narodnjaci su pak osjetili raskorak između narodne bijede i svojih neutemeljenih nastojanja. Nije čudo da se Strossmayer povlači iz politike, odlazi u Đakovo i odatle, preko vjernoga, pouzdanoga Franje Račkoga, tada već predsjednika Jugoslavenske akademije, nastoji sve svoje dje-

Bogoslav Šulek

lovanje upraviti u kulturnom smjeru. Korespondencija Rački-Strossmayer izvanredan je dokumenat i o tim desetljećima hrvatskoga javnoga i kulturnog života, i indirektan portret velikog rodoljuba i mecena, Strossmayera. Dokle se god hrvatsko izborno tijelo bude sastojalo od svega 2% cjelokupnoga muškog pučanstva, dokle god ogromno mnoštvo naroda trune u neznanju, nepismenosti i bijedi, dokle god

hrvatski inteligent mogne biti samo režimski činovnik, dokle god virilisti u ime svojih klasnih interesa mogu poduprijeti svaku anacionalnu akciju, — napor je uzaludan. Sloboda se može postići samo prosvjećivanjem, osvješćivanjem, duševnim jačanjem i ekonomskim osamostaljivanjem. Silno bogatstvo svoje biskupije upotrebljava Strossmayer otada za svaku inicijativu koja će Hrvatsku ne samo podići iz vjekovne zaostalosti, nego je i učiniti privlačnom za sve južne Slavene. U situaciji u kojoj se vjekovna turska vlast počinje raspadati, u kojoj (1867) posljednje turske čete napuštaju Beograd, u kojoj (1878) Crna Gora dobiva međunarodno priznanje a i bugarska je samostalnost na pomolu (također 1878), Hrvatima — koji imaju neprekinutu tradiciju makar i okrnjene državnosti, kulturnoga i parlamentarnoga života, koji žive u zagrljaju velesile što još ima agresivne ambicije, a 1878. i podršku europskih sila za takve ambicije, — ne preostaje nego da svoj nepovoljan politički položaj pretvore u prednost izgrađujući znanstvene i kulturne institucije koje će biti svjetionik uljuđenosti na Balkanu. Ponesen kulturom, tradicijom i suvremenim političkim uspjesima mlade Italije, biskup mašta o tome da od Hrvatske načini južnoslavensku Toskanu. U tu svrhu on već na saboru 1861. predlaže osnivanje Jugoslavenske akademije, Jugoslavenskoga sveučilišta, Jugoslavenskoga kazališta: Gajevu ilirsku baštinu želi Strossmayer preuzeti i osnažiti pod novim imenom i isključivo kulturnim sredstvima, bez Gajevih zapletenih političkih kombinacija i urotničkih planova. U atmosferi nagodbenog poraza, Akademija je bljesak u tmini. Sve snage utrošit će Strossmayer da tu kulturnu politiku ojača, osnivanjem galerije slika, obilnim pomaganjem kulturnih akcija i perspektivnih mladih ljudi. Od Augusta Šenoae dalje, teško je naći hrvatskoga književnika koji od Strossmayera nije dobio pomoć, ako mu se obratio. Pa ipak je Strossmayer, kao i svi narodnjaci, već u sedamdesetim godinama postao ciljem nasmiljenih napadaja mlade pravaške generacije: prilikom otvorenja Sveučilišta, 1874, juristi su odbili nositi bakljadu pod njegove prozore, a petnaestak godina kasnije Ante Kovačić, u sve jačoj pravaškoj mržnji, prikazat će Strossmayera u monstruoznom liku Mecene.

Što je Strossmayer činio sam, vlastitim sredstvima i prema vlastitim zamislima, provodio je i jedini »ban pučanin«, Mažuranić, s prvog položaja u zemlji. I Mažuranićeva je politika, poput Strossmayerove, rezultat spoznaje da je okvir određen za dugo vremena unaprijed i ne da se mijenjati. Priznati taj okvir ne znači i odobravati ga; ali znači prihvatiti jedinu mogućnost akcije. Ništa se više ne rješava

u Zagrebu, prema točnom Zaharovu zapažanju: ništa, osim njegove vlastite budućnosti. Nagodba je zlo, ali i neumoljiva realnost. Valja njoj uprkos, iz nje, pronaći mogućnosti njezine dalje, neprestane, djelatne revizije. Otuda je hladna, suvremenicima troma narav Mažuranićeva najbolje odgovarala datim okolnostima. Dakako, očekivanja su

Josip Juraj Strossmayer

i opet bila pretjerana. Svi, osim samog Mažuranića, smatraju njegov dolazak velikom pobjedom. Nimbus klasičnog pjesnika i iskusnog političara prati njegov dolazak. Slabi ali zanosni stihovi Šenoine pozdravne pjesme najbolje izražavaju tu situaciju. Mažuranić međutim zna da je uspješna ona politika koja ostavi što više *fait accompli*.

Quiquerezov crtež o pokretu raje u Bosni 1871.

Stoga on reformira školstvo, upravu, pravosuđe. Uvodi slobodu štampa, pravo sastajanja, porotu za tiskovne parnice. Prvi put je polaznik u škole obvezatan, razdjeljuje se uprava od sudstva, zajamčuje nezavisnost sudaca. Godine 1874. otvara se Sveučilište (sad više ne »jugoslavensko«, jer je to opasno; nego — oportunistički — »Franje Josip I.«, ali ga zato Šenoa, u zanosnoj prigodnici, zove pravim imenom: djelom Josipa Jurja Strossmayera!). Uređuje se zdravstvo, otvara umjetnička bolnica. U čvrstim rukama Mažuranićevim Hrvatska se sve više modernizira.

No početno oduševljenje nije zadovoljeno. U saborskoj debati koja se vodi prilikom ustaničkih zbivanja u Bosni i turskih nasilja na

nemoćnom rajom, Mažuranić je svjestan činjenice da je Zagreb politička provincija i da će sabor prekoračiti svoje kompetencije bude li raspravljao o međunarodnom pitanju. Javnost je zaprepaštena da se najveći svjetski pjesnik rajinih muka kao ban o te muke oglašuje; Mažuranić pak zna da on »ne čini političko vrijeme« i da je jedno opoziciona retorika, drugo odgovornost političara koji vodi vladu. Još jedna nevolja prati Mažuranićevo banovanje: golema agrarna kriza započela je upravo iste godine kad je on postao ban, a potrajala više od dva desetljeća i potjerala nepregledne mase gladnoga europskog seljaštva u prekomorske zemlje. Pojeftinjenje agrarnih proizvoda svelo je hrvatske seljake u grad, za poslom; ali, grada — nije bilo! Vjekovna nevolja hrvatskoga ekonomskog razvitka, pomanjkanje gradova, ponovno se osjetila. Zagreb u to doba jedva da ima trideset tisuća stanovnika, drugi hrvatski gradovi još manje; o nekoj industriji koja bi primila višak radne snage sa sela nema ni govora. Gomilaju se tako prizori koji su blijedo literarno oblikovanje našli u Kovačićevu romanu *U registraturi* i u nekoliko Novakovih »velegradskih« sličica.

Ni Sveučilište nije bilo tolika pobjeda kako se u prvi mah činilo. Korespondencija Rački-Strossmayer najbolje svjedoči o tome. Da ojača narodnu borbu u Dalmaciji i pomogne onima koji su najviše stradali u njoj, Strossmayer dovodi dalmatinske političke prvake, ugledne znanstvene radnike, Nodila i Vojnovića, za sveučilišne profesore u Zagreb; na svečanost otvorenja Sveučilišta pozvan je vođa dalmatinskih Hrvata Mihovil Pavlinović. Ali, Strossmayerova ideja da Sveučilište bude jugoslavensko svela se na to da ono nije moglo biti čak ni hrvatsko jer austrijska vlada nije dalmatinskim studentima priznavala zagrebačke diplome: umjesto da kulturno i politički potpuno zbliži sjevernu i južnu Hrvatsku, Sveučilište je poslužilo njihovu razdvajanju! Ako su htjeli kruha u svom zavičaju, studenti iz Dalmacije morali su na austrijska sveučilišta, Graz i Beč. A ni zagrebački studenti nisu bili toliko mirni i zahvalni koliko su to Rački i Strossmayer očekivali. Do koje su mjere bili zahvaćeni pravaškim retoričkim radikalizmom pokazalo se već na svečanosti otvorenja Sveučilišta; a onda su počeli uobičajeni studentski nemiri, polemike, tučnjave, političke diferencijacije. Rački se čak pita u jednome pismu: Je li imalo svrhe osnivati Sveučilište kad je u njemu pravaška opozicija dobila najborbeniji i najradikalniji rezervat? Konačno, bez mogućnosti da se otvori i medicinski fakultet, što je Strossmayer također zamislio, to je krnje sveučilište, sa svoja tri verbalna fakulteta (bogoslovnim, pravnim i filozofskim), proizvodilo isključivo humanističku, o režimu ovisnu inteligenciju.

ciju. Hrvatska je i za slijedećih pola stoljeća ostala bez vlastite tehničke i ekonomske inteligencije, a to je samo jačalo osjećaj nemoći i povećavalo slabost nacije.

Odstup Mažuranićev (1880) povezan je i s događajima oko Bosne i Hercegovine. Kad je postalo jasno da Turskoj nema duga opstanka u tim pokrajinama i kad je Austriji — poslije niza poraza protiv Pruske, gubitka vodećeg položaja u takozvanome njemačkom carstvu i odstupa iz gotovo svih sjevernotalijanskih pokrajina, — kao kompenzacija, a u svrhu suzbijanja ruskog utjecaja na Balkanu, data mogućnost da okupira Bosnu i Hercegovinu, pomicanje austrijske granice prema Turskoj za čitavih pet stotina kilometara prema jugoistoku učinilo je besmislenom već ionako suvišnu Vojnu granicu. Još je 1848. hrvatski sabor postavio pitanje uključivanja Granice u takozvanu civilnu Hrvatsku. Sad se međutim u javnosti pojavilo mišljenje da zajedno s Granicom valja Hrvatskoj priključiti i novooslobođene krajeve, u duhu Vitezovićevih stematografskih maštanja. No i bez obzira na slabu utemeljenost tih sentimentalnosti, bilo je posve nerealno očekivati da bi tako povećana Hrvatska, i uz to zadojena Gajevim i Strossmayerovim idejama, sa starčevićanskim historicističkim fanatizmom i štrosmajerovskim integracijskim programom, išla u račun bilo Mađarima, bilo Austrijancima. Čak je i razvojačenje Granice napredovalo vrlo sporo, počevši djelomično 1871, a završivši službeno tek 1881, pune tri godine poslije ulaska austrijskih četa u Bosnu i Hercegovinu. Uviđajući da će razviće hrvatskih prilika krenuti u posve drugačijem smjeru, Mažuranić forsira događaje: zahtijeva neodgodivu inkorporaciju Granice (iako je to, praktički, već gotova stvar), ili će dati ostavku. Dvor naravno ne trpi ultimatum, a Mažuranić odstupava časnno, sa zahtjevom za koji se u punom smislu riječi može kazati da je patriotski. To je ujedno kraj ove blistave karijere, od Vinodolskog dolca do Markova trga i ilirske arkade.

Posljednji odbljesak političke romantike bilo je shvaćanje da Bosna i Hercegovina, po hrvatskom državnom pravu, moraju biti uključene u Hrvatsku. Taj se zahtjev ozbiljno razmatrao u plemenito oduševljenoj javnosti, kao da general Filipović u ime Hrvatske »oslobađa« Bosnu i Hercegovinu; i to u okolnostima u kojima vlastodržac još nije ni Granicu priključio Hrvatskoj, dok o Dalmaciji, Međumurju i Istri nema ni spomena! U općoj pometenosti Mažuranić odstupava, tiho, diskretno, kao da je krivac. Kovačić — zahvaljujući Mažuraniću zakonitu o štampi! — parodira banovo remek-djelo u *Smrt babe Čengićkinje* (1880), a Mažuranić, odlazeći, drži jedan od svojih klasičnih go-

vora: »Ja moram izjaviti samo tu želju da hrvatskoj zemlji pođe za rukom i da ju zapadne ta sreća da dobijemo energičnijega bana, da dobijemo bana koji će interese zemlje štiti i poštenijim srcem i srcem gorljivijim nego je u mojih grudih.« Gorčina i ironija prepleću se. Prigovor o neenergičnosti opće je mjesto u sudovima svih suvreme-

Filipovićeva vojska prelazi preko Save u Bosnu

nika bana Mažuranića. Opraštajući se od sabora Mažuranić taj prigovor otklanja nabacujući i mogućnost da bi neki drugi ban mogao imati srce poštenije i gorljivije. No sve je to samo retorička figura čovjeka svjesna da je — unatoč nerazumijevanjima — do kraja izvršio svoju dužnost; proći će svega nekoliko godina, a Hrvatska će dobiti energičnijega bana u osobi perfidnoga Khuen-Héderváryja. Vjerojatno su se mnogi zastupnici, koji su čuli Mažuranićev govor, s tugom sjetili Mažuranićeve slabe energičnosti, njegova poštenja i gorljivosti.

Novi ban, grof Ladislav Pejačević, ni sjena energičnosti o kojoj govori Mažuranić u odstupnoj besjedi, provodi, doduše sjedinjenje Granice s Hrvatskom, ali pada pod pritiskom sve jače mađarizacije.

Hrvatske financijske činovnike, kao službenike »zajedničkih poslova«, mađarsko ministarstvo financija počinje prisiljavati da uče mađarski. U znak prosvjeda dvadeset i dvojica zastupnika Narodne stranke, na čelu s Mrazovićem, osnivaju Neodvisnu narodnu stranku. Kad međutim ministarstvo postavi na svoje urede u Zagrebu mađarsko-hrvatske natpise i grbove, izbijaju demonstracije i Pejačević odstupa. Ujedno je to i konačno razgolićenje staroga unionizma: teza da će Hrvatska uz Ugarsku lakše očuvati svoja prava više se ne da braniti. Kao i uvijek u takvim situacijama, ustav se stavlja izvan snage (1883), za banskoga komesara dolazi general Hermann Ramberg, vraća dvojezične grbove, a zatim stavlja grbove bez ikakva natpisa (»nijemi« grbovi). No vojna je vlast privremena dok se ne nađe prikladna osoba koja će pacificirati Hrvatsku, uvesti »red i zakon« i voditi politiku isključivo u smislu mađarskih interesa. »Energični«, upravo bezobzirni ban pronađen je u osobi mladoga mađarskoga grofa Karla (hrvatski se nazivao Dragutinom) Khuen-Héderváryja, feudalca iz Nuštra kraj Vukovara, bivšeg zagrebačkog studenta, odrješita Mađara. Suvremenici su smatrali da će taj neiskusni tridesetpetogodišnjak otići za šest mjeseci: on se pak održao puna dva desetljeća (1883—1903), obilježivši svojim imenom najmračnije razdoblje hrvatske povijesti XIX. stoljeća.

Poseban je položaj i uloga Stranke prava u hrvatskom političkom i književnom životu ovoga razdoblja. U prvo vrijeme za nju se i ne može reći da je stranka: bar njezin tvorac i glavni ideolog, Ante Starčević, niti je u početku pokazivao sklonosti da istomišljenike okupi u stranku, niti je imao organizacijskih sposobnosti za taj posao. Program stranke formuliran je na povijesnom saboru 1861, moglo bi se reći u opreci s dilemama što su ih iznosile dvije tada već oblikovane snage: Narodna i Unionistička stranka. Po nervoznom odbijanju tih dvaju programa, pravaštvo izražava moderniji stav, jer prirodno pravo naroda — da sam odlučuje o vlastitoj sudbini — stavlja na prvo mjesto; no kako je društveni sloj na koji se pravaštvo oslanja (gradsko i malogradsko stanovništvo) vrlo tanak, stranka svoje argumente traži u slavnoj prošlosti i dokazanoj hrabrosti hrvatskoga naroda, te u velikom broju pravnih dokumenata kojima su austrijski vladari, hrvatski kraljevi, točno fiksirali svoje obveze prema Hrvatskoj. Ako smo 1. siječnja 1527. na Cetingradu, prije Mađara, izabrali Habsburgovce za svoje kraljeve, onda i mi i Mađari prema njima imamo isti odnos; i onda samo s kraljem možemo razgovarati, ali kao dvije ravnopravne strane. U tom naoko neoborivu silogizmu leži sva plemenita zabluda

pravaške logike: situacija se ne može vratiti na 1527, kao što se ne može vratiti ni na 1848, jer su te godine obična apstrakcija kojoj realnost daju zbivanja protekla između njih i 1861! Lički graničar, tesan od velebitske hrastovine, Starčević bi razgovarao, dakako u ime sabora, samo s vladarom; a ugladenom i »slatkom« Strossmayeru, koji se po bečkom dvoru kretao s mnogo slobode, taj je isti vladar nekoliko puta grubo stavio do znanja što znači predstavljati slabe i ne-moćne, bez obzira na prava i listine. Naravno, ugled pravaša sve je više rastao kako su se narodnjaci i unionisti više kompromitirali u javnosti: prvi neizbježnim porazima, drugi bezobzirnim nasiljem. A kad je Mažuraniću, i njegovoj kratkovjekoju Samostalnoj stranci, izmakla uloga trećega koji se koristi zabludama zavađene dvojice, tu su ulogu, posve naravno, preuzeli pravaši, dobivši zbog svoje fanatične privrženosti vlastitim idejama naziv »stekliša« (stekli pes = bijesan pas). Pravaški je radikalizam, doduše, bio verbalan; ali se dijelu javnosti, a pogotovu školskoj i studentskoj omladini, ne manjim verbalizmom činilo sve što su narodnjaci poduzimali da spriječe katastrofalnu nagodbu 1868. Otuda je plemenito-bezumni Kvaternikov pokušaj rakovaničke bune (1871), koji nije imao nikakvog pak ni najmanjeg bilo vanjskog bilo unutrašnjeg jamstva da uspije, ostao u srcu tadašnje omladine kao jedini čin usred praznoga govorenja. Koliko pravaši nisu bili organizirana stranka pokazuje i činjenica da Starčević ne samo što nije odobrio nego nije uopće znao za Kvaternikov naum. Ipak je Rakovica i njega i njegove pristaše bacila u sedmogodišnju šutnju, pa se Starčević pojavio tek na izborima 1878, ali sad kao snaga s kojom valja ozbiljno računati. Jer u tih je sedam godina, zahvaljujući Mažuranićevu banovanju, otvorenju sveučilišta, jačanju kulturnih institucija, s jedne strane, a pod pritiskom sve veće ekonomske bijede, raslojavanja sela i stvaranja intelektualnog proletarijata s druge strane, omladina listom, osim takozvanih »gospodskih« sinova, postala prava-književnom polju, pa je tako, nasuprot konzervativnom i historicizmu sklonom političkom programu stranke, književni program pravaša bio realistički, čak naturalistički radikalniji. Upravo u tih sedam velikih Šenoinih godina, od *Zlatarova zlata* (1871) do *Diogenesa* (1878), sazrijeva snažna pravaška opozicija. Na političkom polju to je opozicija prema banu Mažuraniću; na kulturnom prema Strossmayeru i njegovoj viziji hrvatske »medičejske« epohe; na znanstvenom prema Franji Markoviću (začudo, mladi starčevićanci mrsku Akademiju vežu više uz njega nego uz Račkoga); na književnom prema Augustu Šenoi. Mladi pravaši na sve strane vide tirane, diktatore i gavane.

Idejnu podlogu tome stavu daje Starčević svojim ekskluzivnim hrvatstvom koje suprotstavlja ilirstvu, jugoslavenstvu i srpstvu. De- set godina ranije (1868), u brošuri *Pasmina slavoserbska po Hrvatskoj* (za koju je Šenoa sudio da je »paskvil najgnusnije vrsti što je ikada svijeta ugledao«), etimologiju imena *Slavus* i *Serb* izvodio je Starče- vić iz latinskoga *sclavus* = rob, odnosno *servus* = također rob; stoga su mu »slavoserbi« ljudi bez nacije, dvostruki robovi, moralna kate- gorija koja se ne odnosi isključivo na političke prilike u kojima djelu- je. Ponašanje njihovo u Hrvatskoj prikazao je u oštrim feljtonima *Pisma Magjarolacah* (gdje su mu »magjarolci« Mađari + Tirolci, dakle ljudi koji Hrvatsku žele, u odnosu na Mađarsku, učiniti pokrajinom kao što je Tirol prema Austriji). Ton Starčevićevih feljtona, kojima se ne može odreći bistrina zapažanja ali ni sljepilo zasukanosti, ponio je mlade pravaške književnike. Nasuprot šenoinskoj smirilačkoj, kon- struktivnoj koncepciji književnosti, te su grdnje morale ostavljati do- jam realističkog crtanja. Tako je Starčević godinama neugodni, lajavi Terzit koji u minijaturnom hrvatskom trojanskom ratu napada sve »kraljeve«: i književne i političke, i mađaronske i narodnjačke, i kap- tolske i akademijske. Rezultat su nespোরазumi, tragični ali lako objaš- njivi. U malim, skućenim sredinama, gdje se neprestano vodi borba za goli opstanak, ljudi na istaknutim položajima lako postaju auto- kratima; a još se lakše takvima čine. Ako Venecija, po legendi, počiva na velebitskoj hrastovini, to moderna hrvatska kultura, bez ikakve sumnje, leži na Strossmayerovim slavonskim dubovima; Mažuranić je odstupio tiho, časno, moglo bi se reći kao siromah, a njegovo banova- nje čini temelj moderne Hrvatske; Šenoa je umro kao prepukli siro- mah, utučen fizički i moralno, a bez njegova književnog djela ne bi se mogao razviti nijedan od njegovih pravaških oponenta, jer su svi odreda njegovi literarni dužnici . . . Uza sve to, Starčeviću je čitava ta- dašnja hrvatska književnost »smet i čerčkanje«, premda njegovi mla- di sljedbenici ne bi tako reći znali pisati da nije bilo Šenoina »gavan- stva«.

Da je pravaška opozicija zapravo gola retorika, pokazao je ener- gični Khuen vrlo brzo. Odlučivši kratkim postupkom provesti ideju o jedinstvenoj mađarskoj državi, Khuen je znao da se svaki verbalizam, pa i najplemenitiji i najmasovniji, razbija odmjerenim, svrhovitim udarcima. Na prvim izborima (1884, već u prvoj godini njegova bano- vanja), pritisak je počeo. Opozicija je još imala 41 mandat od ukupnih 110, no to je ujedno bilo zadnje. Naivni Harambašić piše u rujnu 1884. sestri Ljubici: »Izbori su minuli — progonstva su započela. Urednik